

СКОВОРОДА: ЗАПИТУВАННЯ ЯК ПРОЗРІННЯ

АНОТАЦІЯ

Досліджуються ознаки світоглядної моделі Григорія Савича Сковороди, що походять від православного релігійного вчення і протистоять спробам його реформації.

Ключові слова: духовність, запитування, простір соціуму.

АННОТАЦИЯ

Исследуются признаки мировоззренческой модели Григория Саввича Сковороды, происходящие от православного религиозного учения и противостоящие попыткам его реформации.

Ключевые слова: духовность, вопрошание, пространство социума.

SUMMARY

We study the signs of ideological model of G. Savich Skovorodas that come from the orthodox religious teaching and resist attempts to Reformation it.

Key words: spirituality, querying, space society.

Мета дослідження — виявлення особливостей мислення Сковороди, що зумовлені прихованою діалогічністю, запитуваністю відповідно до реформаторських течій нового часу.

Постановка проблеми. Напрочуд широкі виміри духовності, представлені у творах Сковороди, скоріше дають можливість віднести їх до барокового сприйняття світу, яке передбачає поєднання земного та небесного, утворення надзвичайної драматургічної напруги, завдяки афектам — піднесенням емоційним станам від екстазу до безутішної скорботи, трагізму у сприйнятті світу до ствердження радості від досягнутої гармонії світорозуміння. Надзвичайна динаміка, сповненість контрастами відповідають спробам передати повноту, суперечливість і напруженість самого буття. Багато хто з представників барокової культури (Мільтон — творець “Втраченого раю”, І.С.Бах — автор “Пассіонів” та Великої меси) відкриває для себе обрії світоспоглядання, пройнятого сяйвом Божої Премудрості, вірою в розум — ї це стає ознакою стилю класицизму, з яким, проте, не долаються суспільні та світоглядні протиріччя, а з ними й різні напрями оновлення світу.

Передати зіткнення між відчуттям та розумом, яке знаходимо у класицизмі, скажімо у Пуссена в “Танкреді та Ермінії”, або надати земним персонажам ознак святості, як у Рембранта у “Святому семействі”, що більше спирається на бароко, означає виявити загально стильові, або епохальні ознаки мистецтва нового часу. Дивно, стосовно творчості Григорія Савича Сковороди, як він відчув необхідність звести воедино музику, поезію, філософські роздуми, бо не вистачало модуляцій з однієї жанрової площини в іншу, як те було в “Архістратизі Михаїлі”: писав листа, а вийшло на зразок шкільної драми, або перших опер. Напевно, його задуми ставали спробою віднайти відповіді на складні екзистенційні проблеми, розкрити саму категорію буття.

Торкнутися творчості Григорія Савича Сковороди без урахування пошуків ним інтегративної моделі світу неможливо. Він здійснив те, що мало кому вдається — відкрити горизонти світобачення, яке відповідає самому струму буття, з його сповненістю контрастами, народженням протиріч, їхнього подолання, загально світової картини оновлення, й людину він містить у цю картину, і вона у нього залучається до процесу

кругооберту й народження всього з нічого. Можливо також, Сковорода один з небагатьох мислителів, якому вдалося крізь призму релігійного світоспоглядання відповісти на ключові проблеми проблеми філософської антропології та філософії культури: визначити місце людини в соціумі та віднайти шляхи її становлення та прозріння у вихорі соціальних змін.

Результати дослідження. Що найбільше вражає в його філософських розмислах — це дотримання тих постулатів або догматів, які несе православне вчення, і відкидання спроб його реформації або усунення та спрощення як світоглядної парадигми, що відбувалося також за часів самого Сковороди. Складається уявлення, що мандрівний філософ виступає як рішучий супротивник могутнього руху нігілізму, за яким відчувалася перш за все відмова від християнської моралі.

Здається ще немає спроб поєднати такі явища духовної культури, як нігілізм та масонство, ідеологія якого була скерована на знищення основ духовності. В усі часі руйнацію слов'янства починали з підриву універсалій духовної культури. За універсаліями духовної культури стоять найбільш широкі виміри духовного буття. Більшість з них пройшла випробування разом з християнством. До цих універсалій варто віднести софійність, гармонічність світоспоглядання, віру в завтрашній день, ідею братерства, єдність людини з природою та Всесвітом, одухотвореність природи, імператив краси, свободу як цінність буття.

За часів Сковороди вважали, “що поява “славенської мови припадає на часи зведення Вавилонської вежі, точніше, на часи Господнього “помішання мов” (Буття 11: 6-7)... Відтоді “славенська” мова обійняла величезні обшири, стала знаною (“славною”) в усьому світі, що засвідчує вже сама її назва” [4, 78-79]. Відтоді бере початок сакральність мови і сакральність як основа духовності слов'ян.

Звісно, що цими універсаліями живиться і творчість Сковороди. Відчуваючи незворотні зміни у суспільному житті, у просторі боротьби ідей він вказує на вихід із суспільних протиріч і подолання будь яких спроб знайти лещата для людини, яка може розвиватися і оновлюватися лише завдяки наданій самим Творцем свободи вобору. Людина має займатися тим, що відповідає її природним нахилам.

Сковороду варто також вважати представником просвітництва, що мало на меті перегляд здобутків людства в науках, мистецтвах та ремеслах, принаймні таке завдання ставили перед собою французькі енциклопедисти, що вірили в розум як рушійну силу удосконалення людини та суспільства, не дивно, що ідеї просвітителів привели до Великої французької революції 1789 року. Втім, французькі енциклопедисти не створили єдиної картини світу, бо були серед них ідеалісти, деїсти та матеріалісти. Віра в розум привела до різних висновків стосовно розвитку людства. Втім, як повідомляє Л.В.Ушкалов, в Києво-Могилянській академії за часів Сковороди ґрунтовно вивчали німецьких просвітників, а французьких просвітників використовували при вивченні стилістики французької мови (з приватного листа до авторів статті).

Просвітництво шириться по різних країнам. У його променях зростає діяльність творців перших університетів в Росії та в Україні. Здається, що тільки промені просвітництва притаманні творцю харківського університету В. Каразіну, автору “Енеїди” І. Котляревського, І. Франку — творцю “Каменярів”. Але ж відомо, що останні постаті залучились до широкого руху масонства. І до кінця не виявленим і збагненим залишається той вибір кожної з особистостей, котра перебіг подій власного життя пов'язувала з певними політично-ідеологічними течіями нового часу. Втім, стосовно І.Франка знову звертаємося до наукових та педагогічних розробок Л.В.Ушкалова “Уроки літератури. Урок 41. Франкові каменярі. Що означає цей образ?»: Погляньмо краще, як трактує легенду про «заклепаний народ» Великий Каменяр Іван Франко. «Історія нашого українського національного руху..., – пише він у «Молодій Україні», – пригадує нам образ того заклепаного народу, змушеного пробивати велику, віковичну скалу, яка ділить його від свободних, повноправних, цивілізованих націй, а при тім позбавленого найважливішого знаряддя для сеї праці – заліза, себто національної свідомості, почуття солідарності і невідлучного від неї почуття сили і

віри в остаточний успіх. Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних екзистенцій, загірених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопічно йшли перші кроки! І як малі й досі наші здобутки, осягнені нами результати в порівнянні до того, що за той час осягли наші сусіди, в порівнянні до тої конкуренції, яка на кождім кроці грозить нам із їх боку!»

Це було написано понад сотню років тому. За цей час світ змінився до невпізнання. От тільки височенна гранітна скеля як стояла, так і стоїть. Та й наші здобутки все ще дуже малі. А чи є в нас «залізо», тобто національна свідомість, почуття солідарності, віра у власні сили і в остаточний успіх? Спитаймо про це, дорогий читачу, самих себе» [5].

Все більш очевидним ставало те, що православ'я та знову-таки масонство, стали стрижнем духовності і вибором життєвого шляху для найбільш визначних особистостей нового часу. Пушкін був одним із тих, хто відчув на собі залізну хватку масонства як ідеологічно-політичної організації. Він відмовився від масонства, і його трагічна смерть була вже передбачувана тими, хто представляв це масонство.

Народжувалися колізії та запитування епохальні, для яких не було наперед визначених відповідей, оскільки окрема людина вже не могла покладатися на власний розсуд, волю близьких. Між людиною та богом з'явилися химерні постаті нових пророків, вождів. Спотворювалося Священне Писання, нові течії сектантів дозволяли собі знущатися над людьми, завдавали їм тілесної шкоди [1]. Звісно, що в спробах віднайти відповіді на запитування епохальні не діяла єдина логіка, яка б давала можливість підняти людину над океаном пристрастей. Здавалось і Божа Премудрість загубилася в числених поневіряннях, що народжувалися завдяки втручанням сторонніх сил в життєвий вибір людей. Стати на захист людини і гармонійного світогляду вдається не всім.

Божа Премудрість стає відправною координатою сквородинівських міркувань. Але й тут ми бачимо дві різноспрямовані проекції розгортання думки: з одного боку, незворотне прагнення до світла й надії: “Мы сотворим свѣтъ лучшій”, з іншого, відчуття того, що сам розум відривається від прагнення жити у страхі Божому. Принаймні дивним є його видіння, про яке свідчить сам Скворода: “ В полночь, Ноября 24 числа, 1758года в сель Каврай. Казалось во снѣ, будто я разсматриваю различныя охоты житія челоувѣческаго. В одном мѣсть я был, гдѣ царскіе чертоги... Оттуда повела меня сила к простому народу... Наконец Сила ввела меня в Храм нѣкій обширный и прекрасный: тут якобы в день сошествія Святаго духа служил я Литургію с дѣяконом и помню точно, что возглашал сѣ громко: “Яко свят еси, Боже наш”... При сем по обоим хорам пѣто было протяжно: ”Святый Боже...” Сам же я с дѣяконом пред престолом до земли кланяясь, чувствовал внутренно сладчайшее удовольствіе, котораго изобразить не могу. Однако и тут челоувѣческими пороками осквернено. Сребролюбіе с кошельком таскается и, самого священника не миная, почти вырывает в складку. От мясных объдов...дух шибал до самой святой трапезы. Тут я видел следующее ужасное позорище... убитаго, в руках держа при огнь, ...жарили... и сѣ дѣлали аки бы нѣкіе служители...Сей сон не меньше усладил меня, как и устрошил” [2, 1348-1349].

Деяким дослідникам, серед них Елізабет фон Ердман, здається, що тут маємо відблиск масонських ініціацій, саму критику на соціальний устрій.

Для нас важливе інше. У просторі підсвідомості, сну продовжується велика духовна “пря” Григорія Сквороди з дияволом: “Коли я ліг спати...уві сні мене стало переслідувати бісеня....Снився мені й інший сон, безперечно, заспокійливіший, як я гадаю, здоровий, який свідчить про те, що розум повертається до звичного стану...А дияволом я серед інших станів духа вважаю печаль. Сподіваюсь, що з цими духами я успішно та завзято змагаюся” [2, 1168-1169].

Вочевидь, що для Сквороди значимим є обернення світів-космосів: Усесвіту, людини, Біблії, - за яким іде подальше урівноваження ейдосів з реаліями. Сквородинівські візії (видіння), що набувають значимісті навіть в окремих творах, наприклад “Архістратизі Михайлі”, “Потопі зміїному” стають свідченням багатовимірності самого образу світу і активності пошуків у ньому власного Я. Але ж, зауважимо, що подібні ознаки у світовідчутті

притаманні новій добі в цілому і навіть більше, вони також стають характерними для новітнього часу, де світ ймовірно переважає реалії і все більше охоплює часопростір культури, знаходячи втілення у мистецтві, науці, зовнішності міст, самому способі існування.

Не дивно, що з'являється багато спільного у світовідчутті Сковороди з самим принципом бачення світу у тих же масонів: певні ритуали, підпорядкованість у розбудові картини світу, навіть символіка — всевидаще око-дельта, значення розуму, оновлення людини, що засвідчується ініціаціями: відмовою від себе минулого (через обряд смерті) і отримання нового імені. Але ж людина має підкоритися і зберігати таємниці ордену, вона вже не належить собі. Сковорода не перетворював на гру, ритуали та обрядовість життя соціуму, людини, держави. Не поривав він і з догматами православ'я. Тримаючись за них і традиції філософської думки, він приходить до власного розуміння цінностей буття: дружби, любові, єдності з Богом.

Звертаючись до Якова Петровича Правицького у своєму листі від 3 жовтня Сковорода пише: “Шанований во Христі отче мій! Мир тобі в нашому Господі! Ховаюся в пустелі, веду кістяк благочестиво, Бог для мене розум, і скеля, і надія, і любов.

Он меня не оставляет во время старости (назва хорового концерту Бортнянського “Не отвержи меня во время старости” - О.Г.), внегда оскудывать немощам моим; он меня защищает от отчаяния; укрепляет к Цьломудрію; ограждает неодолимою Стъною против всех прилогов дьявольских; я никому ни завижу; никого не ненавижу; и для моего Сердца нѣтъ непріятелиа во вселенной” [2, 1233]. Далі у цьому ж листі Сковорода дає нам приклад виходу за межі суперечливого, дихотомічного характеру запитувань: “Не сіе ли есть оный Исаѣвскій мир и веселіе?...Всяка плоть есть юдоль Плача и ложь. Что есть твердое? Посредь вас стоит...Стоит, сирѣчь, незыблемая Гавань. Сей есть един Свят...Не сіе ли есть оная Земля, “Посредь воды” составленна Божіим Словом? ...и царь глаголет: “Маловѣре, почто усомнился еси? Блажен еси Симон, сыне голубицы Ноевы... Не то же ли есть кровь, плоть, вода, непостоянность, лжа и огонь, и погибель? Не то же ли есть ад и смерть? Не царствіе ли внутрь непостоянности нашаа стоит...И вино оное...А кто піет? Твой сын, Григорий Сковорода, упивается от тука дому Божія” [2, 1233].

Звертають на себе увагу досить широкі параметри буття в сквородинівських висловлюваннях. Він взагалі приходить до усвідомлення не лише нескінченності та безначальності Божого світу, а й його суперечливості. Однаково в людині: “Не царствіе ли внутрь непостоянности нашаа стоит”.

Важливими для самого Сковороди були думки про те що людина є частиною загального кругообігу у Всесвіті: “бесѣдовал часто он о началъ и разснащеніи существ каждаго в свое основаніе, говоря, что вьнцу подобен вѣк: начало и конец в едыной точке заключаются. От зерна колос в зерно возвращается; от сѣмяни в сѣмя яблонь закрывается; земля в путь земли идет и дух к духу...Край первый и край послѣдній есть едино, и сіе едино есть Бог... един Дух Божій, исполняющій вселенную, пребывает вовьки...не умираем, но измьняемся от смерти в живот, от тльнія в нетльніе” [2, 1357-1358].

Зальшається дивуватися, як український мандрівний філософ охопив своєю думкою всі площини буття, і через релігійне світорозуміння відкрив діалектику змін в природі та суспільстві.

Вся гострота та критична спрямованість сквородинівської думки, переконаємось і далі, не обмежуються якимось одним твором або листом то адресатів. Йдеться про постійне перебування й загострене відчуття різноспрямованості буттєвих хвиль, які свідчать про зіткнення різних моделей буття, не лише у вимірах віртуальних, а й вимірах реальних. У просторі соціуму Сковорода бачить різні способи буття (як у сні в Кавраях) людей заможних, простих, служителів культу. Сам Сковорода проникся ідеєю театру, яка панує у суспільстві. В розмові з губернатором Євдокимом Олексійовичем Щербініним Сковорода зазначив: “Свѣтъ подобен театру: чтоб представить на театрѣ игру с успѣхом и похвалою, то берут роли по способностям. Дѣйствующее лице на театрѣ не по знатности роли, но за удачность игры вообще похваляется. Я долго рассуждал о сем и по многом испытаніи себя увидѣл, что не

могу представити на театрі свята ніякого лица удачно, крім самого низького, простого, безпечного, удиненого: я сію роллю вибрав і доволен” [2, 1359].

Не “заирати за хребет театру”, як пише Л.В.Ушкалов [2, 227], означає саме прагнення покластися на віру, керуватися природними нахилами. Для Сковороди було не можливо служити, заради просування по службовим сходинкам. Він прагнув бути вільним, спілкування мало приносити йому радість, залучати до пізнання Божої Премудрості. І зовсім геть він сторониться сект, під які підпадають ті, що мають відношення до масонства: “Всякая Секта...пахнет собственностію, а гдѣ собственномудріе, тут нѣтъ главной цѣли, или главной мудрости. Я не знаю Мартынистов..., ни разума, ни ученія; ежели они особничаютъ в правилах и обрядах, чтоб казаться мудрыми, то я не хочу знать их; если же они мудрствуют в простотѣ сердца, чтоб быть полезными гражданами обществу, то я почитаю их; но ради сего нѣтъ для чего бы им особничаютъ. Любовь к ближнему не имѣет никакой секты: на ней весь закон и Пророки висят. Закон природы, яко самонужнѣйшій для блага челоуѣческаго, есть всеобщій и напечатлѣн на сердцѣ каждаго, дан всякому существу, даже послѣдней песчинкѣ: благодареніе всеблаженному Богу, что трудное здѣлал не нужным, а нужное не трудным ” [2, 1368-1369].

Новий час змусив кожен людину приміряти на себе різні маски, пристосовуючись до соціуму. Відчуження людини від самої себе відбулося також на більш широкому рівні, коли змінювалися самі основи буття, коли почалися ставитися колективні досліди, виношуватися ідеї революційних змін, коли з появою різночинців ускладнилася кількість соціальних прошарків, з'явилися бунтівники з новими вимогами й уявленнями про світ, цінності.

Драматургія підмін одного іншим — це те, що відбувалося в межах усього соціального устрою, усієї політичної та економічної системи, усієї ідеології, основ самодержавства. Проблема особистості стала однією з ключових проблем. І якщо проникнутися усіма проблемами часу, які поставали як гострі запитування у просторі усього соціуму, то залишається дивуватися тому, що відповіді на ці запитування спробував дати саме Сковорода.

Сковорода жив у постійній напрузі також у власних екзистенційних координатах покинутості, ностальгії по рідному куточку, відсутності місця роботи, неможливості прийняти те, що пропонувало суспільство. Він жив пошуками християнської єдиної общини, культурного, для нього творчого, осередку і не знаходив їх, тому і знаходився він у постійних мандрах, поєднуючи простір храмів, монастирів з ландшафтами природи. Сприйняття Біблії як ще одного світу давало йому можливість віднайти сенс буття, затвердити його у понятті симфонія, яке й для Сковороди означало досягнення злагоди.

Співвіднести твори Сковороди зі світорозумінням, скерованим у майбутнє, хоча б на весь новий час, можна лише за умов широких співставлень, перш за все зі святоотцівською традицією, знову таки в контексті нового часу. Вартими уваги в контексті пошуків джерел сквородинівського світосприйняття стають погляди на історію, які зростають із загострення протиріч між цивілізацією та культурою, які зростають з критики Сковородою вад міста та спокою, який надходить до людини на лоні природи, розміреного життя на селі. Людина тут обіймає не тільки широкий краєвид, а й нескінчений простір неба, що залучає до життя усієї природи, усього Всесвіту. Для Сковороди символічна нескінченність світу барокового храму завжди має прототип у вигляді самої природи як творіння Бога. Сакральне поширюється і зростає у Сковороди з надбань людства, але воно губиться серед тих, хто живе химерами багатства, влади, розпусти. Сковорода констатує, що є багато людей, яких важко назвати людьми, серед широкого загало поширюється байдужість до загальнолюдського щастя і добробуту.

Але ж тоді не марними є спроби пошуків ставлення Сковороди до могутньої сили масонства, про яке він міг дізнатися під час перебування в Петербурзі під час правління Єлизавети, або п'ятирічних мандр за кордоном у складі місії генерала Федора Вишневського з 1745 року по 1750 рік. За висновками Елизабет фон Ердман Сковорода біжить від масонства [6], відчуваючи жах від його ініціацій, жорсткої ієрархії і головне — спрямованості

діяльності: революційної зміни державного устрою, нігілістичного ставлення до традицій та основ самої духовності слов'ян. Елізабет фон Ердман є найбільш сумлінною у виявленні стосунків між масонами та Сковородою, але вона лише зупиняється на встановленні самих можливих фактів та припущень і не готова торкнутися вузлових колізій нового часу, пов'язаних з нарощуванням революційних тенденцій, які здебільшого штучно наносилися ззовні стараннями масонських лож (див: [1]).

Зіткнення православ'я з масонами більш менш у повній мірі представлене діяльністю гуртка сподвижників православ'я за часів Олександра першого, до яких належав архимандрит Фотій (Спаський), який суттєво вплинув на рішення імператора Олександра на заборону масонства, який, проте, залишався сповненим протиріч стосовно майбутнього Росії і на собі відчував протистояння різних моделей суспільства, різних політичних сил. Про останні протистояння в літературі про Сковороду зазвичай не йдеться. Можна лише констатувати, що в багатьох своїх творах Сковорода виявив себе як провидець соціальних зрушень і вказав на можливість протистояння їм, залишаючись у межах православної культури.

Висновки. Не руйнацію основ соціального та державного устрою пропонує Сковорода, а їхнє оновлення у променях Божої моралі. Замість схоластичної системи навчання, він пропонує живу зацікавленість тим, що відповідає нахилам людини. Заняття сродною працею дає можливість кожній людині постійно удосконалюватися. Пошуки щастя варто шукати в собі, гармонії з іншими людьми. Перебування в площинах позитиву дає можливість утворитися гармонії існування всього соціального та державного устрою. Сама людина має стати основною цінністю в кожному суспільстві.

Ідеї Сковороди цікавили і залишаються актуальними завдяки проникненню в реальні процеси буття і віднайдення тієї широкої перспективи, коли марне складне поступається конче необхідному простому — щастям для всіх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архимандрит Фотій (Спасский). Борьба за веру. Против масонов / Сост., предисл. И примеч. В.Улыбин. Отв ред. О.А. Платонов. - М.: Институт русской цивилизации, 2010. - 400 с.
2. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. — Х.: Майдан, 2010. —1400 с.
3. Ушкалов Леонід. Григорій Сковорода // Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів . — Х.: Майдан, 2010. — С.9-48.
4. Ушкалов Леонід, Від бароко до постмодерну.: есеї / Леонід Ушкалов. - Київ: Грані-Т, 2011. - 552 с. (Серія "De profundis").
5. Ушкалов Л. Франкові каменярі. Що означає цей образ? // Україна молода. – 2013. – 26 вересня.
6. Elisabeth Erdmann von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722—1794). — Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2005. — 740 S.